

SÕNA ÕHK SEMANTIKAST*

ASTA ÕIM

See, kuidas mingis keeles kontseptualiseeritakse tegelikkust, sõltub suuresti kultuuriruumist, kuhu see keel kuulub. Isegi materiaalse maailma mõisted kajastuvad erinevais keelis erinevalt, sõltuvalt sellest, kuidas üks või teine rahvas neid teadvustab, rääkimata abstraktsetest mõistetest. Mõistagi on kontseptualiseerimisel ka universaalseid jooni.

Käesolevas artiklis püüan selgust saada, kuidas eestlane mõtestab mõistet *õhk*, milliseid mõistevaldkondi *õhk* hõlmab, kuidas teiseb *õhu* semantiline väli ning millised *õhu* kui loodusfenomeni omadused projitseeritakse teistesse mõistevaldkondadesse.

Sõna *õhk* tähendused hõlmavad erinevaid semantilisi kategooriaid: olles aine, on *õhk* samal ajal ka ruum; tähistades materiaalse maailma nähtust, on sõnal *õhk* ka tähendusi, mis kuuluvad mentaalsesse sfääri. Sõna *õhk* tähendustes toimivad sellised paljudes keeltes levinud ülekandemehhanismid, nagu nähtus → ruum, kus see nähtus aset leiab, ja aine → ruum, mis on selle ainega täidetud. (Näiteks on universaalne ka ümbritseva maailma personifitseerimine, loodusnähtuste „inimlikustamine“.)

Sõnavara tasandil toimub semantiline teisenemine kolmel viisil: 1) teisenemine leiab aset sõnas endas, muutub tema tähendus, 2) tuletise tähendus hakkab erinema tuletusaluse tähendusest ja 3) muutub fraseoloogilise väljendi tähendus (Gak 2000: 130). Seega on semantilisse teisene misprotsessi haaratud kõik kolm leksikaalse nominatsiooni struktuuritüüpi: lihtsõna, tuletis ja püsiv sõnaühend. *Õhu* semantilise välja moodustavad sõna *õhk* ja tuletised *õhkkond*, *õhustik*, *õhuline*, *õhutama*, *õhustama*, *õhutama*, *õhkima* ning püsiväljendid. Mõistagi ei toimu metafoorse tähenduse kujunemine puhtalt vaid sõnas endas, vaid sõna ja konteksti konfiguratsioonide põhjal. Sageli on semantiline teisenemine vägagi komplitseeritud, peaaegu iga väljend illustreerib paratamatult

* Artikli aluseks on Tartus 24. novembril 2003. a toimunud fraseoloogiakonverentsil peetud ettekanne „Õhk ja metafoor“. See on valminud ETFi grandil 4945 finantseerimisel.

mitut semantilist seika ühtaegu, mistõttu samalaadseid näiteid võib leida erinevate rubriikide alt.

1. *Õhk* kui inimest alaliselt ja kõikjal ümbritsev aine

Aine on mateeria vorm (ENE 1985: 92), aine on see, millest koosneb füüsiline keha (EKSS 1988: 50). *Õhul* ei ole mateeria omadusi tavalises mõttes: *õhk* ei ole nähtav, kombatav, tal puudub füüsiline vorm, tahkus. *Õhu* kui aine mittemateriaalsus lubab öelda, et *õhk* on eimiski ja kuigi *õhk* täidab ruumi täielikult, on see samas tühjus. Just seetõttu mõistetakse metafoorselt väljendeid *haihtus õhku* 'muutus eimillekski, kaotas oma füüsilise keha', *õhust võetud* 'eimillestki, tühjusest võetud, välja mõeldud'. Eesti keeles on küllaltki palju selliseid väljendeid, kus on tegemist *õhu* kui eimillegi, tühjuse metaforisatsiooniga: *sa oled mulle õhk* 'sa ei tähenda mulle mitte midagi, sa ei ole mulle vajalik', mida omakorda intensiivistatakse sõnadega *täielik, paljas, puhas; õhuloss* 'tühi, teostamatu unistus', *õhust võetud tulemused* 'aluseta, välja mõeldud tulemused', *haistab õhust* 'tunneb vaistlikult', *haarab lausa õhust* 'omandab kergesti, vaevata', *hüpotees jäi õhku rippuma* 'jäi tõestamata, lahtiseks', *kerge nagu õhk, õhkkerge, õhkõrn, õhkpeen, õhkõhuke*. Nähtavasti mängib taoliste liitsõnade puhul, nagu *õhkõrn, õhkõhuke*, oma rolli ka läänemeresoome keelte püsiväljenditele omane alliteratsiooni rohke kasutamine (vrd alliteratiiv-reduplikatiivseid liitsõnu *uhiiuus, võnnuvõõras, verivärsk, puupaljas, põrgupalavus*). Kui keegi on *õhku täis*, tähendab see, et temas pole midagi arvestatavat, ta on ülbe; kui keegi *ei tea mitte õhkugi* (*õhkagi*), siis tal puuduvad teadmised, ta ei tea mitte midagi; kui *kellestki või millestki ei ole õhkugi* (*õhkagi*), siis pole seda inimest või asja enam olemaski või pole teda/seda näha ega kuulda. Siin avaldub kontseptuaalne metafoor MENTAALNE ON AINE OLEKUVORM, mis hõlmab mitmel viisil kvalifitseeritavaid ja seeläbi väheväärtuslikeks või väärtuslikeks hinnatavaid asju ning *õhk* esindab allikdomeeni.

Samas on terve hulk selliseid keelendeid, kus *õhul* ilmnevad mateeria omadused – tihedus, tugevus, ka maitse: *lennuk rebestas õhku, haaras kätega õhust, õhusammas, õhutõke, soolane mereõhk, köögiuksest lõi vastu mingit haput õhku. Õhku* iseloomustavad ka sellised aineomadused nagu dünaamilisus ja staatilisus: *seisev, liikumatu, tardunud õhk, õhk liigub, õhk seisab, õhk väreleb, soe suveõhk tulvas tuppa*. Kujutelmad *õhu* liikumisest kajastuvad sellistes keelendites nagu *õhukeeris, õhuvool*,

õhujuga, kadus nagu õhk 'kadus kiiresti'. Siin on tegemist eelmisele vastupidise metafoorse projektsiooniga ÕHK ON TAHKE AINE, kus *õhk* ise on iseloomustuse alis, sihtdomeen.

1.1. *Õhk* kui aine

Õhk kui aine on gaaside segu, mida elusolend hingab nina või suu kaudu (*tõmbas õhku nahinal sisse ja laskis vilinaga välja*). Kas *õhku* mõtestatakse eesti keeles joogina või söögina, pole üheselt selge. Näiteks kontekstis *sõõm värsket õhku, ahmis suuga õhku nagu kala kuival* märgib *õhk* pigem jooki, samas aga ei realiseeru *sõõmu* sünonüümid (**lonks värsket õhku*). Selles tähenduses on kaks vastandlikku nüansi. Ühelt poolt on *õhk* eluliselt vajalik aine (*vajab teadmisi, sind nagu õhku*) ning samas aine, mis ei taga elusolemist (*ainult õhust ja armastusest ära ei ela*). Siin võib olla tegemist saksa laenuga: *von Luft allein kann man nicht leben*. Laenuline on nähtavasti ka väljend *elab õhust ja armastusest (von Luft und Liebe)*, mis tähendab söömata olemist, toidupuudust, näljas olemist. Igal juhul märgib see *õhku*, millest on võimalik mingil määral toituda.

Õhu kui loodusliku fenomeni kasutamine vaimse valdkonna entiteetide tähistamiseks on eesti keeles üsna sage. *Õhu* kahesuguste – materiaalse- ja mittemateriaalsete – tunnuste olemasolu loob viljaka pinnase metafoorseteks projektsioonideks. Sõna *õhk* tähendused teevad läbi semantilise muutuse füüsilisest sfäärist mentaalsesse üsna hõlpsasti.

Kujundkõnele on omane aksioloogiline hea/halb märgistus, öeldava hinnanguline tõlgendus on väga tähtis komponent metafoori, fraseoloogismi vmt mõtestamisel. Näiteks lause *Sa oled mulle õhk* on aksioloogiliselt kahetine või vähemasti ebamäärasem kui *Sa oled mulle tühipaljas õhk*. *Õhk* kannab positiivset laengut, kui on tegemist välisõhuga, avatud ruumi õhuga (*karge, värsk, puhas õhk*), ja negatiivset, kui on tegemist suletud ruumi õhuga (*läppunud, lämbunud, umbne, raske õhk; õhk on nii paks, et torka kas või teivas püsti*). Avatud ruumi õhu iseloomulike tunnuste projitseerimise korral mentaalsfääri saame metafoorsed väljendid, mis kuuluvad vabaduse, priiuse, millestki või kellestki vabanemise-ga seotud valdkonda (*sõõm värsket priiuseõhku*), suletud ruumi õhule iseloomulikud jooned projitseeritakse vabaduse puudumise, vaimse ahistamise, stagneerumise märkimiseks (*sellises alevikuõhkkonnas võib lämbuda*). Kui ruumis pole hingamiseks vajalikul määral õhku või see puudub sootuks, siis on ruum *õhutu* ning seda tuleb õhuga varustada ehk

õhutada või *õhustada*. Õhu kui eluliselt vajaliku lisamine on ergutav ja seega on meile hästi mõistetavad nii keelendid, millega inimese hingamisega (*õhutas tuba*) seotud keskkonda, ruumi enam silmas ei peeta: äestamine *õhustab mulda*, *õhutab lõket*, kui ka vaimsesse mõistevaldkonda kuuluvad väljendid *õhutas külalisi sööma*, *õhutab tagant*, *õhutab vaenu*, *sõjaõhutajad*. Ilmselt avaldub siin kontseptuaalne metafoor EMOTSIIONID ON TULI ~ KUUMUS (vrd *õhutab vaenu*, *lõkkele puhuma*, *tagant kütma*, *leegitsev viha*, *kuum armastus*, *põletav äng*).

Õhu semantilisse välja kuuluvad veel *hing*, *hingus* ja *hõng*. Eesti keeles tehakse vahet õhul kui ainel üldiselt ja õhul kui (sisse- või välja)hingataval ainel. Esimest tähistatakse sõnadega *õhk* ja *hing* (*kork ei pea hinge*, *õlu on vaadis hinge all* 'õhukindlalt suletud'), teist sõnadega *hing* (*tõmbasin sügavalt hinge*, *vanamees vedas vilinal hinge*, *hoidsin hinge kinni*, *hing ehmatusest kurgus*), *hingeõhk* 'hingamise õhk', *hingus* 'hingeõhk, väljahingatav õhk' (*tuuleõhk nagu kellegi kuum hingus*, *tundsin kuklas kellegi sooja hingust*, *magajate hingus läpatas toa*) ja *hõng* 'hingeõhk' (... *kops nagu lähker*, *tõmma teine hõngu täis*, *siis soperda nagu saarmas vee all*. O. Luts). *Hingus* ja *hõng* hingatava õhu tähenduses kuuluvad eesti keele vanemasse kihti ja on tänapäeva kõnepruugist kadunud. *Hing* märgib samas ka protsessi, hingamist (*matab hinge* 'takistab hingamist', *pidas mitu minutit hinge kinni* 'ei hinganud mitu minutit'). *Hinguse* tähendused 'õhuhoovus, õhuvool' (*mere soolane hingus*, *pakase karge hingus*) ja 'välja-, vastuõhkumine' (*metsade, põldude hingus*), *hõngu* 'nõrk lõhn' (*mulla hõng*), 'kergete lõhnadega nõrk puhang' (*maast tõusis sooja hõngu*) ja 'millegi omapärased lisajooned, tunnused, sugemed' (*uue ajastu hõng*, *kaugete maade hõng*) on taandatavad algtähendusele *hing* (= *õhk* kui aine üldisemas tähenduses). See *õhk*, mis liigub inimesest välja (*hing-tüvelised* sõnad), täidab metaforisatsioonis allikdomeeni ülesannet mitmes plaanis: *kergendatult hinge tõmbama* 'kergendust tundma', *hinge tõmbama* 'pisut puhkama ja jõudu koguma', *hinge kinni pidades* 'suure tähelepanu või põnevusega', *hinge eest* 'hoogsalt, pingeliselt', *ühe hingega* 'ühe hooga, pausideta', *hinge sees hoidma* 'kuidagi viisi, raskustega elus, tegevuses hoidma', *hinge välja laskma*, *hinge heitma*, 'ära surema', *hingusele minema* 'ära surema, tegutsemast, olemast lakkama' jne.

2. Õhk ruumi tähistajana

Õhk esineb ruumi tähistajana mitmes plaanis. Ruum on vaatluse kaudu tunnetatav universum (EE 1995: 249). Filosoofilises mõttes on ruum olemise üks tähtsamaid avaldumisvorme, mida inimene tajub ja iseendast lähtuvalt diferentseerib. Kuna diferentseerumine toimub keeleliste vahenditega, on võimalik jälgida, kuidas ühes või teises keeles toimub ühe mõistevaldkonna nominatsioonide üleminek teise mõistevaldkonna entiteetide tähistajateks, kuidas avardub mõisteväljade semantiline ruum.

2.1. Õhk kui avatud ruum, kui õu

See on eeskätt selline ruum, mis on pealt ja külgedelt avatud ja kus on värske õhk: *siin on umbne, lähme õhu kätte* 'õue, välja'. Siiski lisatakse *õhule* avatud ruumi täpsustamiseks sageli täiendeid *värske, karge, vaba* jmt: *läksime värske õhu kätte, värske õhu käes läks peavalu üle, etendus toimus vabas õhus, vabaõhukohvik, vabaõhumuuseum*. *Õhu* ruumi tähendus on kujunenud regulaarse metonüümilise ülekandemudeli järgi: nähtus → ruum, kus see nähtus aset leiab. Eesti keeles on sellise ruumitähenduse kujunemise mehhanism üsnagi produktiivne, sageli on see komplitseeritud lisatähendusega 'millegi mõju, toime alla ~ all ~ alt', mis on väljendatud postpositsiooniga *kätte ~ käes ~ käest*: *läks külma kätte, päikese käes, valguse käes, tuuletõmbuse käes, pakase käes, siin nurgas, pimedas käes ei näe lugeda*. Samas, kui sõna *käes* seostub nii avatud kui ka kinnise ruumiga, märgib sõnaühend *õhu ~ värske õhu käes* siiski sagedamini avatud ruumi. Me ei saa öelda *istusime toas värske õhu käes*, kuigi tuba võib olla avar ja hästi tuulutatud. Kui me ütleme *selles toas, raamatus, maal on palju õhku*, siis me ei mõtle selle all *õhku* kui ainet, vaid *õhku* kui avatud ruumi, täpsemini – avatud ruumile iseloomulikku avarust.

2.2. Õhk kui ruum, mis on täidetud inimest alaliselt ja kõikjal ümbritseva ainega

Mahuti-metafooriga on tegemist sellistes väljendites, nagu *õhk on täis elevust, õhk on suitsust, lõhnadest paks, läbi õhu, õhus on tunda kevade hingust, õhk oli lõhnadest tiine*. Viimases näites ei märgi *tiine* mitte lihtsalt 'midagi täis', vaid pinge- või ooteseisundit, kust miski võib kiiresti

esile pahvatada. Siin tekib topeltmetafoor, kus *õhk* siirdub sihtkomponendist allikkomponendiks (*õhk oli lõhnadest tiine*), aga ühtlasi säilib ka algne *tiine*-metafoor (*õhk oli tiine pahaendelistest ootustest*). Ei ole välistatud, et siin on tegemist vene laenuga: : ÷ðåâî ‘üsk’ → ÷ðåâðàÿ ‘rase, tiine’ – ÷ðåâð ïîñëääñðâèÿìè. *Õhk* on selliste nähtuste lokaliseerumise ruum, mida inimene tajub meeleelunditega ja mis on samal ajal nähtamatud ja kompamatud, nt lõhn ja heli: *õhus kõlas lask; õhus heljus vastik lehk; rõõmus meloodia hõljub õhus; õhus heljus meeldivaid lõhnu, tasaseid hääli; õhk on täis kevade lõhna ja lindude laulu*. Samas esineb *õhk* ka lõhna ja heli kandjana: *õhk lõhnab kevade järele, kevadel heliseb õhk lindude sillerdustest*. Siiski on sisuliselt ilmne, et lõhna tekitajaks on kevade ilmingud looduses ja heli tekitajaks on lindude sillerdamine, st ruumis olevad nähtused, mitte aga ruum ise. Ka postpositsioon *järele* osutab ainele vms, mille lõhn on kellegi või millegi küljes. *Õhul* on omadus olla ka selliste aistingute mahutiks, mis ei seostu ühegi meeleelundiga. Kuigi *õhul* ei ole kõiki aine omadusi, täidab *õhk* samas kogu ruumi. Just see asjaolu loob võimaluse selliste mentaalsete omaduste tähistamiseks, mis ei ole seotud konkreetse inimesega. *Õhk* on selliste nähtuste keskkonnaks nagu üldine meeleolu, üldised ideed, emotsioonid (Dobrodušina 2000: 223). Eesti keeles kasutatakse selles tähenduses lisaks *õhule* ka tuletisi *õhkkond* ja *õhustik*: *õhus on tunda pingeid, ärevust; õhk on puhas* ‘ohtu soovimatute isikute näol pole’; *õhk on pakil ideedest; soe ja sõbralik õhkkond; närviline, pingeline õhkkond; vaenulik õhkkond; hukkamõistuõhkkond; kulissidetagune õhkkond; stagnatsiooni* läpistanud *õhustik*.

2.3. *Õhk* kui õhuruum

Erinevalt tähendusest ‘õhk 1.1.’ ja ‘õhk 2.1.’ ei ole *õhk* kui õhuruum seotud ainega, mis teda täidab. Sellisel ruumil ei ole kokkupuudet maa-ga, ta ei tugine maale, see on avatud igast küljest. Nimetatud tähenduse kasutussfäär on eelmistega võrreldes kitsam, see ei ole näiteks heli ja lõhna keskkonnaks ning on sageli taandatav globaalsele ruumiorientiiirile *ülal*: *õhk* on kõik see, mis on maast kõrgemal, kuid samas mitte väga kõrgel. Sageli ongi sellise *õhu* kontekstisünonüümideks *ülal* (*üles*) ja *taevas* ning antonüümideks *all* (*alla*) ja *maa* (*maha*): vrd *lennuk tõusis õhku ja lennuk maandus, udu ei langenud maapinnale, vaid jäi õhku rippuma; tolm rippus hulk aega õhus, enne kui alla tagasi vajus. Õhus* kui igast

küljest avatud ruumis (*õhus olema*) saab lokaliseeruda suhteliselt vähe objekte. Selliste hulka kuuluvad üksnes füüsilised objektid, millel on võime või omadus toimida/eksisteerida maaga kokkupuudet omamata: lennuvõimelised olendid (*kull tiirutab, laugleb õhus*), õhusõidukid (*lennuk on juba õhus*), õhusarnased ja õhkkeged objektid (*õhus hõljub udu, suitsu; õhus lendab lõkkesädemeid*). On mõistetav, et inimene ja temaga seotud nähtused ei saa lokaliseeruda igast küljest avatud ruumis, neile sobib vähemalt ühest küljest suletud (toetuspunktiga) ruum. Toetuspunkti puudumisele rajanevadki sellised metafoorsed väljendid, nagu *õhku laskma, õhku lendama, viik rippus alles õhus, õhus rippus pidevalt kodusõda, küsimus jäi õhku rippuma*.

2.3.1. Õhk ja taevas

Taevas on nähtav maailmaruumi osa, kus asuvad pilved, Päike, Kuu ja tähed, taeva laotus, taevavõlv (EKSS 2001: 18). Seega defineeritakse *taevast* kui ruumi, mahutit (*taevas on tähed, Kuu*) ja kui pinda, laotust (*taeva all, vastu taevast*). Keelenäited kinnitavad seda, kuid nende varal ei ole võimalik eelistatavat kasutust määrata. Selle põhjal võib öelda, et eesti keeles kontseptualiseeritaksegi *taevast* kahte moodi. (Näiteks vene keeles mõistetakse sõna *тáãâ* 'taevas' all eeskätt taeva laotust, taevavõlvi ning ruumi tähendust peetakse vaid üksikkasutuseks (vt Padutševa 2000).)

Taevas ei asu vahetult maa kohal, maa ja taeva vahel on omakorda ruum – *õhk* (vrd *lennuk tõusis õhku* 'rebis end startides maast lahti' ja *lennuk tõusis taevasse* 'juba õhus olles kogus kõrgust', *taeva all* 'allpool taevast' *kisavad kajakad, põriseb kopter; ripub maa ja taeva vahel; tuiskab nii et ei ole maa ja taeva vahet*). Samas on *taeval* ja *õhul* semantilisi kokkupuutepunkte küllaltki palju. Sünonüümidega märgivad mõlemad sõnad õhuruumi: *mustas taevas sähvivad välgud, õhus sähvivad välgud; taevas ~ õhk väriseb plahvatuselt*. Samuti on maaga kokkupuute katkestuse korral võimalik mõlema sõna paralleelne kasutamine: *moonaladu ~ sild lendas õhku ~ lendas vastu taevast, sild lasti õhku ~ lasti vastu taevast, politseinik tulistas õhku, jahimees tulistas mõned paugud taevasse*. Vaid siis, kui on tarvis rõhutada vahetu kokkupuute katkemist maaga eelistatakse nähtavasti *õhku*: *järsku olid auto külgmised rattad õhus* 'maast lahti'. Lausetes *Järsku olid auto rattad taeva poole* 'autol olid rattad ülespoole' ja *Nõrgemal rüselejal käisid sussid vastu taevast* toimib *taevas* ruumiorientaatorina. Metafoori allikdomeeniks on siin maast üleval pool

asuv ruum: *suur töö, ettevõtmine lendas vastu taevast*. Nii *taevas* kui ka *õhk* täidavad ruumiorientiiri *üles* funktsiooni ning võivad teineteist semantiliselt asendada sellistes kasutustes: *raketid sõõstsid üles ~ taevasse ~ õhku; pall lendas taevasse ~ kõrgele õhku; vastu taevast ~ taeva poole, õhku tõuseb sädemeid; taevasse ~ õhku tõuseb suitsusammas; lained peksavad vahupritsmeid kõrgele taeva alla ~ õhku, rakette lasti üles ~ taevasse ~ õhku, ent vahtis taevasse ~ üles *~ õhku; tõstis silmad taeva poole ~ *õhku*.

Võrreldes *õhuga* on *taevas* suletud, või vähemasti mingil määral piiritletud ruum (*taevaväravad on lahti, taevas avas oma luugid, ega talv taeva jää, tõin ta taevast maa peale tagasi*) ning sellest tulenevalt on tal vastavad karakteristikud: *kõrge, madal, sügav, põhjatu taevas* jne, mida *õhul* kui igast küljest avatud ruumil ei ole. Taeva iseloomulikke omadusi on eeskätt kõrgus ning seda on projitseeritud tervele hulgale sihtdomeenidele või ühele ja samale sihtdomeenile, kuid lähtuvalt erinevatest aspektidest: *kõrge > ülisuur, millegi ülim aste: taevani kisendav ülekohus, hinnad on taevasse tõusnud, oli taevani õnnelik, taevani kiitma, taevasse tõstma, kõrge > teistest üle > tähtis > ülbe: nina on taevas, kõrge > igapäevaelust eemaldunud: kukkus taevast maa peale tagasi, tõi mu taevast maa peale tagasi*.

Inimene teadvustab ennast ruumis. Maksimaalseks ruumiks inimese seisukohalt on maailm, ilmamaa, ilm. *Maa* on opositsioonisuhetes nii *taeva* kui ka *allilmaga* ning *allilm* omakorda *taevaga*. Mida kaugemal on ruumid teineteisest, seda tugevam on vastandus: *taevas pea kohal ja maa jalge all; vend erines õest nagu maa taevast ~ taevas maast; räägib, vandus maad ja taevast kokku; ei tea maast ega taevast; taevalik ilm, naeratus – põrgulik ilm, irvitus; maine olevus – taevalik olevus – põrguolevus*.

Kuna *õhk* on ruum, kus inimene lokaliseeruda ei saa, siis inimesele ei laiene opositsioon *õhk – maa*, küll aga opositsioonid *taevas – maa* ja *maa – põrgu*. Seda kinnitavad ka ülalesitatud näited.

Ruumi kui allikdomeeni füüsilised omadused kajastuvad ruumimetafoori semantilises struktuuris ka ekspressiivsuse tasandil. George Lakoff ja Mark Johnson (2003: 14–21) väidavad orientatsiooniliste metafooride *ülal/all* najal, et hinnang vertikaalskaalal on alati üheselt määratletud: *ülal*-hinnang on positiivne, märgiga ‘+’ ja *all*-hinnang negatiivne, märgiga ‘-’. *Taevas*, asudes nii *maa* kui ka *põrgu* suhtes *ülal* (opositsioonid *taevas – maa* ja *taevas – põrgu*), on ‘+’ ning *maa* ja *põrgu* peaksid olema vastavalt negatiivsed, kuid ‘+’ ja ‘-’ hinnang toimib vaid opositsioonis

taevas – põrgu ning vastava hinnangu saavad ka ühest ruumist teise, ühest mõistesfäärist teise projitseeritud mõisted: *taevalik nauding, tunne, pidu; maapealne põrgu, siin on palav nagu põrgu eeskojas, hammas teeb põrgut, siseheitluste piinav põrgu*. Huvitav on see, et millegi ülima positiivse astme märkimisel *taevas, taevalik* ja *põrgu, põrgulik* enam ei vastandu, vaid nende vahel tekib hoopiski sünonüümiasuhe: *tundsin end taevalikult ~ põrgulikult hästi*. Püsiseisundi, realiteeditunde seisukohalt on kõrgel (*taevas, pilvedes*) paiknemine ja sealt kukkumine ohtlik (‘-’ hinnang) ja maa peal asumine normikohane ja mitteohtlik, seega ‘0’ või ‘+’ hinnang: *laskus taevast maa peale, kahe jalaga maa peal*.

Taevast kui ruumi iseloomustab kaugusemõõde. Kuna inimene teadvustab ennast visuaalses ruumis ning *taeva* suur kaugus on inimese seisukohalt hoomamatu ja seega kättesaamatu, siis see parameeter teenib allikdomeeni ülesannet selliste vaimse sfääri mõistete märkimisel, nagu *ihaldusväärsus, püüdlused, õnn, midagi ülimalt head: tähti taevast alla tooma, taevalik puhkus, taevalik armastus, taevalik suvepäev*, ning ka sellise ruumi tähistamisel, kus ihatud, õndsalikud asjad aset leiavad: *hing püüab taeva poole; olime õnnelikud, tõelises taevas; olin rõõmu pärast seitsmendas taevas, katusekamber oli nende esimeseks seitsmendaks taevaks*. Sellises ruumis viibimine on „reaalne” vaid kõrgematele olevustele (nt jumalale) ning seetõttu on ootuspärane, et selline asupaik personifitseerub. *Taevas* on jumal: *taevas võttis ta palvet kuulda, taeva tahtmine, taeva karistus, tule taevas appi, taevas halasta, sa taeva arm, hoidku taevas, taevale tänu*. Lihtsureliku puhul pääseb õndsuse asupaika vaid tema mentaalne pool – hing: *hing läks taevasse, taadil on vist taevate jalge all* ‘on suremas’. Asja metafoorne aspekt seisneb selles, et erinevaist kogemusregioonidest pärit empiiriliste teadmiste integratsioon kutsub ellu erinevate asjade võrdlemise, neis peituvate analoogiate nägemise võime, seega ka teisese abstraktse mõtlemismaailma.

Kokkuvõtteks

Kahesuguste – mittemateriaalsete ja materiaalsete – tunnustega *õhk* on viljakaks pinnaseks metafoorilisteks projektsioonideks. Sõna *õhk* tähendused teisendatakse semantiliselt füüsilisest sfäärist mentaalsesse üsna hõlpsasti. *Õhu* kui loodusliku fenomeni kasutamine vaimses valdkonnas on eesti keeles üsna tihe ja läbipaistev. *Õhul* kui ruumil on terve hulk kokkupuutepunkte ja ristumisi *taevaga*.

Kirjandus

ENE 1985 = Eesti nõukogude entsüklopeedia. 1. Tallinn: Valgus.

EE 1995 = Eesti entsüklopeedia. 8. Tallinn: Valgus.

EKSS 1988 = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. I köide, 1. vihik (A–bakhantlik). Tallinn: Valgus.

EKSS 2001 = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. VI köide, 1. vihik (t–tinakas). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Gak2000 = Ææ Å. Æ. Æðîñððàíñðàí àíá ìðîñððàíñðàí. – Æíæ+åñêêé àíàèèç ÿçúèà. Ñçúèè ìðîñððàíñðàí. Ðää. Í. Ä. Àðóððííâà, È. Á. Æåâíðèéà. Ìñêää: Ñçúèè ðõññêíé éóëüðóðü, 127–134.

Dobrodušina 2000 = Äíáðíäóøèíà Í. Ð. Äíçãðð: ååùåñðàí èèè ìðîñððàíñðàí, ìàðàðèÿ èèè äóó. – Æíæ+åñêêé àíàèèç ÿçúèà. Ñçúèè ìðîñððàíñðàí. Ðää. Í. Ä. Àðóððííâà, È. Á. Æåâíðèéà. Ìñêää: Ñçúèè ðõññêíé éóëüðóðü, 217–226.

Lakoff, George, Mark Johnson 2003. Metaphors We Live By. Chicago and London: The University Chicago Press.

Padutševa 2000 = Ìääó+ååå Å. Ä. Æðîñððàíñðàí â íáèè+èè åðâíáíè è íáíáíðíð (È òèííèíæè ìàðíèèíí+åñêêó ìàðâíííâ). – Æíæ+åñêêé àíàèèç ÿçúèà. Ñçúèè ìðîñððàíñðàí. Ðää. Í. Ä. Àðóððííâà, È. Á. Æåâíðèéà. Ìñêää: Ñçúèè ðõññêíé éóëüðóðü, 239–254.

On the semantic aspect of *õhk* ‘air’*

Asta Õim

The focus of the paper lies on the Estonian word *õhk* ‘air’ as well as some associated words and notions yielding numerous phraseological and figurative expressions. The aim of the study is to explicate how an Estonian speaker conceptualizes the word, what conceptual spheres the word covers, how its semantic field may change, and which characteristics of air as a natural phenomenon are projected into other conceptual spheres.

Air with its two aspects – one of them material, the other immaterial – provides a fertile ground for metaphoric projections. A semantic transposition of the meanings of the word *õhk* from the physical sphere to the mental one seems rather easy. The uses of ‘air’ as both substance and space has many a point of contact and crossing with ‘soul’ and ‘sky; heaven’.

* The article is based on a report „*Õhk ja metafoor*” ‘*Õhk* and metaphor’ delivered to a phraseological conference held in Tartu on 24 November 2003. The study was financed by the ESF Grant No. 4945.